

Bélađi Miklós

**EGY-KÉT SZÓ
AZ ÚJ MAGYAR REGÉNY
VILÁGÁRÓL***

Aki megkísérli, hogy a magyar irodalomnak akárcsak egyetlen korszakát külföldi érdeklődő előtt fölvezolja, annak az ismertetést irodalomtörténeti axiómával kell kezdenie. A magyar irodalomnak a líra a folyamatosan nagy értéket teremtő műfaja. A költészet és nem a regény és nem is a dráma. S nemcsak a felvilágosodástól a múlt század végéig tartó korszakban, hanem a XX. században is. Kiváló világirodalomtörténet szerzője, Babits Mihály szerint „az, amiben a magyar szellem legmagasabbat produkált, ahol a világ bármely nemzetével győzelmesen veheti fel a versenyt: az valóban lírája”. A magyar irodalomban, máig a költészet számít „nemzeti műfajnak”; sokáig pótolta, vagy átvállalta egyéb műfajok feladatait, vagy azok számára készítette az utat. Németh László metaforája szerint irodalmunknak viszonylag hamar elkészült a „puskini alapozása”, a „gogoli emelet” ráépülésére csak később kerülhetett sor.

A múlt század kilencvenes éveitől számítható modern korszaknak már megvolt a „gogoli emelete”, sőt épp a század végén — abban az időben, melyet Krleža *A fekete sas árnyékában* című regénye ábrázol — erősödött föl a prózában is az Európával való lépéstartás igénye. Az európai aktualitással való együtthaladás teljesen ekkor sem sikerült, a regény továbbra is némi késéssel követte a világirodalom új tájékozódását, — az áttörés a modern kifejezés irányába mégis megtörtént. A XX. század első két évtizedében *egyszerre*, egyidőben megjelentek a különböző stílusirányok, szemléletmódok, — a naturalizmustól az expresszionizmusig terjedő skálán. Ebből a sokszínűen kavargó stílusvilágból két törekvés vált ki és erősödött meg a század folyamán: az egyre új témákkal bővülő, kritikai színezetű társadalomábrázolás és a mind árnyaltabb eszközökkel dolgozó lélektani megfigyelés. Szociológiai alaposságú társadalomrajz és finom lélektani elemzés: e két formula valamelyikébe a legtöbb XX. századi magyar regény belefér. Már ennyi érzékelteti, hogy a délibábos nemzeti romantika illúzióival leszámoló modern magyar regény nem Gide, Proust, Joyce nevével jelezhető úton indult el; a balzaci, tolsztoji regénytípussal tartott rokonságot s közelebb állt Knut Ham-

* A modern magyar és horvát regényről szóló tudományos tanácskozársra készült előadás (1973.).

sunhoz, Gorkijhoz, vagy Reymonthoz mint a regényszerkezetet átalakítók művéhez. A XX. századi magyar regény zöme a társadalmi elmáradottság elleni küzdelemnek, a forradalom és ellenforradalom korának, az anakronisztikusan továbbélő félfudális világnak a dokumentuma. Történetek kísérletek a XIX. századi regénymodell szerkezetének, szemléletének fellazítására (Babits, Déry, Szentkuthy), ezek a törekvések széles körben nem találtak követőkre. Elszigetelt maradt a metafizikai regény, a valóságot irracionálissal vegyítő elbeszélés megteremtésére irányuló törekvés is (Tamási, Pap Károly, Gelléri). A társadalom szociális feszültségekkel, megoldásra váró problémákkal robbanásig telített helyzete oly erős ingert jelentett, hogy olykor még a kényesebb lelkek sem tudtak kihívása elől kitérni. A regény ábrázolt, felfedezett, leleplezett társadalmi jelenséget, csoportot, osztályt, mélyvilágot; kritizált, lázított, mozgósított; a tanulmánnyal, önéletrajzzal, költészettel együtt, fölrajzolta az ország szociális térképét. Jellemző irodalomtörténeti adalék, hogy a húszas években, az emigrációból hazatérő avantgarde írók pályájukat hogyan folytatták. Kassák Dos Passos-i kiméletlenségű regényt ír egy budapesti munkáskerületről; szürrealista versek után, Illyés Gyula szülőföldjének parasztjait, cselédjeit ábrázolja előbb hősköltevényben, majd a félig tanulmány, félig regény *A puszták népe* című könyvében; groteszk-szürrealista próza után Déry Tibor a berlini munkásmozgalom harcairól ír realista léghörű kisregényeket. Sok tudatos lemondással járt ez a szociális elkötelezettség. „Igyekeztem feltárni a bajt — írta Illyés Gyula 1938-ban. — Nem is azért, mert irodalmi kis köreimben kifogytam volna minden tennivalóból.” A nemzeti vagy társadalmi — Németh László szavával — „status praesens” felvételének parancsa sokakban háttérbe szorította vagy elnyomta az egyéni, lélektani, bölcséleti problémák iránti érzékenységet. A „literátorság” hosszú időn át megőrző jelző a magyar irodalom egyes köreiben.

Ilyen módon feszültség is keletkezett a társadalmi, nemzeti mondanivalót hordozó és csupán a stílus megújítására vállalkozó törekvések között. Olykor egymással alig érintkező vagy szemben is álló írói csoportok előjoga a társadalmi és a művészi forradalom képviselője. A magyar regényíró hőse és áldozata ennek a polarizációnak. Hőse, mert legjobb alkotói, erkölcsi és szociális radikalizmustól hevítve, nemcsak feltérképezték a társadalmi rétegek múltját, jelenét, — hanem anyagukból kiváló műveket teremtettek és megküzdöttek a prózai kifejezés új formáiért is (példa rá Déry Tibor, Illyés Gyula, Németh László műve). De áldozata is, mert ez a feladatvállalás olykor a legjobb erőket vonta el az új stílusok használatától, a kísérletezéstől. Sokan hozzátapadtak a valósághoz és nem mindig volt bátorságuk vagy lehetőségük, hogy fölébe kerekedjenek az empirikus tapasztalati világnak. Nincs híján ez a század kiváló prózaíróknak, de a tehetségekhez mérten, viszonylag keveseknek sikerült azt a több jelentőségű, szabadabb, nyitottabb prózastílust beszélnie, mely a huszadik századi elbeszélésre, szerte a világon, mind inkább jellemzővé vált.

Lukács György nagyon lehangoló véleményt formált a 20. századi magyar regényről: az egyetlen Déry Tibor jószerint egyetlen regényét,

A *befejezetlen mondatot* tartotta világirodalmi értékűnek. Benne ismerte föl a társadalmi teljességet ábrázoló realizmus mintáját. Az *Iszonyról*, melyet mások szintén a magyar irodalom egyik legjobb regényének neveznek, mindössze néhány elítélő szót mondott.

Az eddig elhangzottak voltaképpen két egy irányba tartó kérdésig szerettek volna eljutni, — s ez a kérdés nem csupán a magyar, de a horvát, s a közép- és kelet-európai regény problémája is. A mindenkori európai aktualitást, mely főként az angol, francia, német, esetenként az orosz és az amerikai irodalmat takarja — tekinthetjük-e föltétlen normatív értékmérőnek, amelyhez képest aztán az irodalmi fejlődés — értékszintet is jelölő — egyidejűségéről vagy megkésettységéről beszélhetünk? A másik kérdés: a Lukács-féle realizmus-eszmény lehet-e a „világirodalmi jelentőség” döntő kritériuma? Az európai aktualitást normatív mércévé egyoldalú szemlélet avatta s bár egyes irodalmak megkésetttsége történelmi tény; az is bizonyos, hogy a megkésetttség nem fá-tum, nagy írók áttörik az irodalmi fejlődés korlátait. Németh László már a harmincas években észreveszi a környező irodalmak jelentőségét, — ha úgy tetszik európaiságát, azért tanul meg szláv nyelveken, hogy az ismertek mellett az ismeretlen nevekre is fölhívja a figyelmet, a többi között Krležára. Lukács György követelményét sem tarthatjuk termékenynek. Azt kívánja a regénytől, hogy a valóság *egészét* tükrözze s ábrázolja egy kornak vagy népnek történetét, alapvető mozgását, — nem esztétikai, hanem ideológiai vagy filozófiai kíváncsalom, mely a 19. századi realista regényszerkezetnek az objektivitás illúziójával föllépő változatot abszolutizálja.

Krleža írja a *Horvát rapszódia* című erősen nemzeti tematikájú műve után a következőket: „Mit jelent a ‚lokális’-nak a jelensége az irodalomban? Nincs egyetlen valódi irodalmi jelenség, mely ne volna igazán lokális: Csicsikov, Nozdrev, a Karamazovok éppúgy lokális jelenségek, mint Sancho Panza vagy bármely más alak Goldoni vagy Molière drámáiban, és Joyce dublini motívumaiban éppúgy lokális, mint ahogyan lokális Baj Ganja.” Nem szó —, hanem gondolati egybehangzás kapcsolja ide Illyés Gyula egyik Lukács Györggyel vitázó cikkének sorait: „Így hát, ha valaki a magyar valóságot nem madártávlatból akarja kifejezni, hanem részleteiben, a ma lényegtelennek vélt zugaiban, azt én nemcsak hogy nem marasztalnám el semmiféle ‚provincialitás’-ban, hanem ellenkezőleg, megdicsérném a hűség dolgában. A *pars*-on át föltárni a *totum*-ot — az író azáltal tud művészileg igazit ábrázolni, ha egy-egy részletet ragad meg és azt a részletet festi a legmagasabb világirodalmi igényvel, beleértve ebbe a legáltalánosabb erkölcsi ítélő módszert is.”

Nemcsak elméletileg lehetséges résznek és egésznek, helyinek és egyetemesnek ilyen összekapcsolódása, példákat is idézhetünk megvalósulására, a *Filip Latinovics hazatérését*, *A befejezetlen mondatot*, az *Iszonyt*. Tény azonban az is, hogy a „rész” eluralkodása bénítóan hat a regény kibontakozására. A magyar regénynek különösen nagy hátránya, hogy rengeteg társadalmi tény, helyi jellegzetességet, valóságdarabot, nyelvi-emberi egzotikumot, történetet, anekdotát hordott össze régebben és napjainkban is. A XX. században is évtizedeken át igen nagy szerepet

játszott az a regénytípus, mely a jól tagolt cselekményt, szoros időrendet, érzékletes alakjellemezést, világos szerkezetet tartotta az epikai ábrázolás lényegének. Az író igyekezett fönntartani a hitet olvasójában, hogy a regény hű mása az életnek, vagyis nem „kitalált” történetet, hanem „valóságos” eseményt mond el: objektív érvényű ábrázolást nyújt. A hagyományos realizmusnak ez az empíria-kultusza, biztonságtudata meglehetősen általános volt a két háború közötti időkben, sőt még a negyvenes-ötvenes években is. Albérés írja *Métamorphoses du roman* című könyvében: történelmi tény, hogy 1935 után a regény eltávolodott a lélektani, társadalmi, erkölcsi és metafizikai kérdésfeltevéstől, az esztétikai és fenomenológiai kérdés irányába. Ezt a fordulatot a magyar regény később hajtotta végre; 1935 után is még jó ideig lélektani, társadalmi, erkölcsi, metafizikai problémákkal viaskodott. (Úgy látszik, hogy a magyar fejlődéssel összevetve, a horvát regényben ez a szerep-változás radikálisabb módon zajlott le és a regényvilág gyökeresebb átalakításához vezetett.)

A jellegzetességek kiemelése végett, talán egyoldalú kép rajzolódott ki az új magyar regényről. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy az elmúlt tizenöt-húsz év során új szemléletmód honosodott meg az elbeszélő irodalomban. A magyar regény hozzálátott, hogy újjáértelmezze ontológiai alapjait, a valósághoz fűződő viszonyát, felülvizsgálja eszközeit és a hagyomány egész rendszerét. Ahogyan Sartre mondja: „a regény is elkezdett önmagáról elmélkedni”. A változás néhány pontba sűríthető. A bölcsellettől viszolygó regény újra kísérletezni kezdett elvont gondolat és epikai cselekmény egybeépítésével, a parabola-formával, a groteszk és abszurd látásmóddal, az áltörténelmi regény válfajával, az élet-tényeket újszerű módon felhasználó tényirodalommal. Mindez azt is jelenti, hogy a regények lapjain új jelentőséget nyert a személyiség autonómiájának és epikájának — nem egyszer a társadalmi erőkkkel szembeállított — rajza, hangsúlyt kapott az emberi sors problémája és a történelmi folyamatok értelmének, céljának vizsgálata. Egy-egy problémakör új feszültségekkel telítődött: az egyéni morál és társadalmi érdek, elkötelezettség és lelkiismeret ütközése, forradalom és szabadság, egyéni és nemzeti felelősség, társadalomépítés és önmegvalósítás viszonya több regény témájává lett. A realista eszközökkel dolgozó társadalmi-politikai elkötelezettség pedig a közelmúlt nemzeti-politikai csomópontjainak, kritikus helyzeteinek felülvizsgálatát indította el. A határt is meg tudjuk jelölni, ameddig a regény az új tájékozódás során elhatolt. Eddig az „új regény” művei kevés visszhangot vertek. Robbe-Grillet kérdése csupán egy egészen szűk körben talál meghallgatásra: „Van-e értelme a valóságnak? A mai művész nem tud válaszolni erre a kérdésre: fogalma sincs róla... A mű megszületése előtt semmi sincsen, semmilyen bizonyosság, semmilyen tétel, semmilyen célzat.” Ez a világkép, mely az emberi cselekvéstől elvitatja a jelentést, a hierarchiát és a pusztá létezését jelöli ki a regény tárgyául, az elbeszélést a „szöveg”-hez, az écriture-höz közelíti, — eddig alig hódított magának híveket.

Ezek az érdeklődési körök nem egy ponton metszik vagy fedik egymást a magyar és horvát regényben. Az önmegvalósítás, az egyéni autonómia kérdése Šoljan regényeiben — az *Árulókban*, *Rövid kirándulásban*

—, a háború okozta traumák, az önvizsgálat, a hűség és árulás rajza Sl. Novak művében, különösen az *Eltévedt golyók* című kisregényben; a regényt az esszé irányába hajlító meditáció-folyam Desnica *A tavasz és a halál játéka*i című munkájában az új magyar regény törekvéseivel, gondoljaival egybehangzik. Šoljan és Novak „közérzet”-et rajzoló művei Mézšöly és Konrád műveivel mutatnak analógiát; Šoljan absztrakt térben játszódó neopikareszkje, a *Rövid kirándulás* a mai legfiatalabbak regénykísérleteire emlékeztet. A társadalmon kívüli létezés témája, hangulata; a fiatal nemzedékek korérzése szintén párhuzamokra utal.

S ezen a ponton érdemes néhány szót ejteni a vajdasági új magyar regényről. Hiteles szemtanú, az ottani kritika nem egyszer szóvá tette aggodalmait, leverő hatású tapasztalatait, s nemcsak a szépprózáról, hanem a költészetéről szólva is. 1968 novemberében Hornyik Miklós kegyetlen nyíltsággal, önkínzó őszinteséggel súlyos kérdést vetett fel: „E szigetkultúrák faunája és flórája éghajlatonként változik: más-más társadalmi erőterét élte vagy perzseli őket. Ám az autochton érték s az autonóm jelleg még nem ok arra, hogy áltassuk magunkat. Ha hallgatunk is róla, mi tudjuk a legjobban, mit leplez az »autonóm« erőlködés (...) A jugoszláviai magyar irodalom önértéke a jelen pillanatban: néhány olvasható könyv, két helyes ösztönrel tájékozódó folyóirat és harminchárom bubánatos dilettáns. Ezt becézzük autochton kisebbségi kultúrának.” Lefegyverző ez a nyíltság, s jól látható, nem a fölényes hiperkritika, hanem az érdekeltség felelőssége diktálta az elmarasztaló sorokat. Azóta történt egy és más, megjelentek a regénypályázat kötetei, új verseskönyvek láttak napvilágot, bővült az intézményhálózat is. Az adatokat az eltelt esztendőök átjavították, a színvonal emelkedett, ám Hornyik kérdése, mit tagadjuk, továbbra sem vesztett időszerűségéből. Ahogyan ő írja, európai szemmel vizsgálva, valóban önáltatás a szigetkultúrák értékéhez túl nagy reményeket fűzni. Megbocsájthatatlan bűn lenne azonban, ha azt a néhány olvasható könyvet nem méltányolnánk nem is csupán esztétikai értékesége, de az irodalmi életben betöltött szerepe szerint is. A kis lélekszámú irodalmak életében életbevágóan fontos, hogy az a néhány műalkotás, melyre a kritika és a legfogékonyabb olvasók felfigyelnek, milyen irányban kísérletezik, és — regényről szólva — az életanyagnak, a belső művészi alakításnak, a tér- és időstruktúrájának, a jellemcsoportnak, a világkép változatainak miféle minőségeit avatja követendő példává. A történelmi folyamatosság századaira visszatekintő és a kiadott műveknek csupán mennyiségi adatát tekintve is előnyben levő irodalom hosszadalmasabban, ráérősebben készülhet föl a maga feladataira; a nemzetiségi irodalom alkotója ellenben soha nem érezheti páholyban magát, gyakran az alapoknál kell kezdenie a munkát és számolhat avval is, hogy merész előre szaladását olvasói visszhangtalanság torolja meg.

A nemzetiségi irodalmak autonóm létezését egymagában az önálló intézményrendszer, az árnyaltan fejlett, esetleg mégoly magasszínvonalú irodalmi tudat sem biztosíthatja. Elsősorban művek reprezentálhatják; az intézményhálózat és a bátorító, ösztönző kritika a kereteket adja meg, melyet aztán a költészetnek, regénynek és drámának kell megtölteni a külön létezését reveláló tartalommal. Az öniorganizálásnak ezt a hosszú és ne-

héz folyamatát a jugoszláviai magyar irodalomban a regény is elindította. Az eseményeket, a külső és belső indítékokat közlő ismerő kritika — így Bányai János, Utasi Csaba tanulmánya — fölfedte az új művek gyöngébb pontjait is és rámutatott arra, hogy az önállósodás még a kezdeteknél tart. A bíráló megjegyzések nemhogy helytállóak, talán kiegészíthetők is lennének. Mégis, igazat adhatunk Bori Imrének, aki a Magyar Szóban *Tíz regény elé* című cikkében ezt a sokat jelentő mondatot írta le: „A pillanat kétségtelenül ünnepélyes, az elmúlt ötvenegy esztendő perspektívájából nézve pedig kivételes”. Bori Imre megállapítása a jugoszláviai magyar irodalom vonatkozásában vitathatatlanul helyes ítéletet fogalmaz meg, s noha mondata másik fele éppenséggel a regénypályázat mennyiségi sikerét emeli ki, szavait felfoghatjuk tartalmi minősítésnek is. S aki a jugoszláviai magyar irodalom életének alakulását távolabbról figyeli, az is csak megerősítheti ennek a vélekedésnek a találó voltát. A jugoszláviai magyar regény napjainkban már új szintet jelent az egész magyar nyelvű irodalomban. S ha egy-egy regényt, novelláskötetet el is marasztalhatunk, különféle jogos esztétikai megfontolásból — mint ezt a kritikák meg is tették — be kell látnunk, meglehetősen szerves következetességgel folyik ennek a műfajnak a provincializmus elleni harca és a szórványos előzményeket — Major Nándor *Veretség*, Varga Zoltán *A méregkeverő*, Burány Nándor *Összeroppanás* s különösen Végel László *Egy makró emlékiratai* című könyvét — mostmár nem véletlenül, hanem a saját hangra találás lendületével vitték tovább az újonnan megjelent művek.

Utasi Csaba írja, hogy „a fiatal nemzedék egész sor törekvéseit ösztönző jelre figyelhetett fel a jugoszláv irodalmakban” — s ez az ihletés nem akadt el a példa bátorításánál, tovább hatolt, beleszövődött a regények világába és hozzájárult a művészi alakítás önálló karakterének formálódásához. A jugoszláviai irodalom indítása közrejátszhatott abban, hogy a fiatal nemzedék a vidékiesség ellen — a por, a sár, a lomha emberek gondolkodása ellen — heves, türelmetlen, olykor igazságtalan, ám teljesen érthető és indokolt harcot folytatott, sőt folytat ma is. A provincializmus leküzdése annyira mindent átható törekvése lett ennek az új generációnak, a röghöz kötöttség oly erősen taszította őket, hogy prózaeszményük szinte ellenállhatatlanul sodródott az elvont, parabolisztikus, cselekménytelen regénykompozíciók irányába.

A horvát — és szerb — irodalomba a regény szerveesebben épült bele; s a magyarral összevetve, a nagy epikus tablók, a nemzedékeket átfogó ábrázolás, lélektani elmélyültség, az expresszionista és szürrealista eszközök használata, általában az intellektuálisabb megközelítés jellemzi. Ezzel szemben a magyar próza inkább a hagyományos realizmus kereteiben mozog otthonosan, az anekdotát kedveli, s csak újabban folya-modik az absztrakt, parabola-ábrázolás módszeréhez. A népi irodalom — a magyar próza egyik erős ága — a szociográfiát, a „tündéri” realizmust, az intellektuális-analitikus módszert részesíti előnyben. Ehhez talán hozzá lehetne tenni, a horvát próza karakterét, jellegét nagyon határozot-tan megszabja, hogy benne a társadalmi elkötelezettség, metafizikai problémák iránti érzékenység, a transzcendenciával való foglalkozás együt-

tesen, összefonódottan, egy-egy mű világában jelentkeznek. Nagyon jól példázza ezt Marinković *Kiklopsa*, mely az emberért való szenvedélyes aggodalmat halálmisztikával, beckett-i fintorokkal, szörny-mítosszal kapcsolja össze. Elkötelezettség, cselekvésvágy és metafizikai érzékenység együtt alig-alig mutatkozik a magyar regény világában. A magyar regény még abszurd vizionálása, groteszk fintorai közben — s itt gondolhatunk Déry, Örkény műveire —, legmerészebb kalandjaiban is megmarad a pragmatikus józanság határain belül. A *Kyklops* mellett Örkény abszurd groteszkje a racionális belátás művészetének tűnik. Mindez nem értékítélet, hanem két érintkező világ nagyon jellemző különbségeire vet fényt, az életérzés, világszemlélet különbségeire . . .

